
ARTYKUŁY

HALINA ŠIMO

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: 0000-0003-0035-4928

e-mail: halina.simo@us.edu.pl; halina.simo@seznam.cz

Friedricha Augusta von Hayeka krytyka konserwatyzmu*

Słowa kluczowe: F.A. von Hayek, konserwatyzm, liberalizm, liberalizm klasyczny, wigizm, libertarianizm, wolność, zmiana społeczna

Keywords: F.A. von Hayek, conservatism, liberalism, classical liberalism, whiggism, libertarianism, freedom, social change

Friedrich August von Hayek's Critique of Conservatism

Abstract

The article analyzes Friedrich August von Hayek's critique of conservatism. Hayek explores this theme in his essay *Why I am not a Conservative*. Aiming to clarify that he is not a conservative, as some commentators suggest, he delineates the differences between conservatism and classical liberalism. The article examines Hayek's arguments, discussing the conservative aversion to change, which positions them as weak defenders of liberty, and topics like the conservative emphasis on authority, attitude towards democracy, incorporating ethics and religion into politics, and introducing mysticism into societal considerations. This paper evaluates

* Artykuł stanowi element działań badawczych wspartych ze środków przyznanych w ramach programu Inicjatywa Doskonałości Badawczej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

the validity of the criticisms by contrasting Hayek's theses with views from selected conservative thinkers. The analysis concludes that Hayek's libertarian approach contrasts significantly with conservative preservationism. Hayek, accurately capturing the logic of conservative and classical liberal thinking, provides a framework for classifying various concepts within these two ideological streams.

Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań poniższego artykułu jest krytyka konserwatyzmu przedstawiona przez Friedricha Augusta von Hayeka (1899–1992), wybitnego XX-wiecznego ekonomistę i filozofa, przedstawiciela szkoły austriackiej. W dziedzinie filozofii politycznej zasłynął on przede wszystkim z krytyki socjalizmu. Mniej znanym faktem pozostaje jednak to, że dokonał także krytyki konserwatyzmu.

Swoją analizę postawy konserwatywnej Hayek zawarł przede wszystkim w eseju *Why I Am Not a Conservative* (Hayek, 2006b), stanowiącym aneks do dzieła *The Constitution of Liberty* (Hayek, 2006a). Jego celem było udowodnienie, że nazywanie go konserwatystą nie jest uzasadnione (traktował to określenie jako zarzut). Wskazywał na różnice między swoim stanowiskiem a postawą konserwatywną. Niniejszym rozważaniom przyświeca zamiar omówienia sformułowanych przez Hayeka obiekcji skierowanych w stronę konserwatyzmu, ocena trafności jego argumentów oraz znaczenia analiz krytycznych dla lepszego zrozumienia zarówno konserwatyzmu, jak i myśli politycznej Hayeka.

W pierwszej części pracy zostanie przedstawiony kontekst krytyki Hayeka. Objąsniiony zostanie jego punkt wyjścia do formułowania argumentów, a także jego rozumienie konserwatyzmu, przyczyny zdystansowania się od tego nurtu oraz motywacje, które skłoniły go do podjęcia próby zbadania różnic między jego stanowiskiem a konserwatywnymi poglądami. Następnie zostanie podjęta próba rekonstrukcji i streszczenia zarzutów sformułowanych przez Hayeka, przy jednoczesnym osadzeniu ich w szerszym kontekście jego ogólnych poglądów. Kolejna część rozważań dotyczy zasadności omawianej krytyki. Skonfrontowane zostaną w niej tezy Hayeka z przekonaniami wybranych przedstawicieli konserwatyzmu (zwłaszcza Russella Kirka i Rogera Scrutona). Podsumowanie zawiera wnioski dotyczące głównie znaczenia jego analiz dla współczesnej myśli politycznej.

Kontekst krytyki konserwatyzmu

Hayek krytykował konserwatyzm z perspektywy wolnościowej. Można to stwierdzić niezależnie od klasyfikacji jego myśli politycznej, która sama w sobie jest przedmiotem sporów. Centralnym pojęciem jego filozofii jest wolność rozumiana jako brak przymusu i niezależność człowieka od arbitralnej woli innych ludzi. Hayek ma na myśli równą wolność dla wszystkich. Oznacza to, że każdy człowiek powinien podporządkować się abstrakcyjnym zasadom, które stoją na straży wolności jednostek. Określają one chronioną sferę każdego człowieka, w której może on żyć na własną odpowiedzialność i realizować swoje cele, o ile nie narusza wolności innych. Zasady te jednocześnie ograniczają (nie chodzi jednak o przymus arbitralny) i chronią (Hayek, 2006a, s. 12, 19–20) jednostki.

Wolność w tym ujęciu była dla Hayeka wartością autoteliczną. Jego zdaniem dążenie do niej nie powinno zależeć np. od korzyści materialnych, choć życie w warunkach wolności przynosi wymierne korzyści. Hayek uznawał wolność za wartość nadrzędną, ponieważ jej brak godzi w godność i podmiotowość moralną człowieka (Hayek, 2006a, s. 5–6; Hayek, 2007, s. 216–217).

Tylko w warunkach wolności może spontanicznie ukształtować się indywidualistyczny ład, czyli sieć różnorodnych interakcji i relacji między jednostkami oraz stowarzyszeniami, tworzonymi w odpowiedzi na potrzeby osiągania zróżnicowanych celów przez poszczególne osoby. Taki ład zapewnia odpowiednie warunki do realizacji konkretnych zamiarów na indywidualnie obranej drodze. Pozwala ludziom współistnieć w pokojowych i korzystnych dla wszystkich stron relacjach, mimo różnic w wyznawanych wartościach, aspiracjach, zobowiązaniach, przekonaniach, wiedzy, wierzeniach, umiejętnościach oraz sytuacji socjalnej i ekonomicznej (por. Mack, 2007, s. 261). Wspierając spontaniczność ludzkich działań, stanowi fundament mechanizmów adaptacyjnych kluczowych dla funkcjonowania społeczeństwa. Hayek uważał, że te mechanizmy umożliwiają znajdowanie rozwiązań problemów wykraczających poza naszą zdolność przewidywania, często za pomocą nieoczekiwanych środków (por. Hayek, 1991, s. 25)¹.

¹ W koncepcji Hayeka często używany jest do określenia takiego porządku wprost termin „ład spontaniczny”, sugerujący, że powstaje on nie przez centralne planowanie lub świadome projektowanie, lecz jako niezamierzony wynik oddolnych działań i interakcji

Jak zauważył R. Scruton: „For Hayek liberty is not the antithesis of order but a specific form of it“ (Scruton, 2007, s. 209). Ład w społeczeństwie opartym na wolności zabezpiecza nie tylko prawo pozytywne (wyrażające zasady wolności), lecz także – co istotne w kontekście naszych rozważań – tradycja moralna, która skłania jednostki do przestrzegania podstawowych wartości, redukując tym samym konieczność stosowania przymusu prawnego.

Tradycja obejmuje dwa systemy ogólnych norm: zasady zgodne z instynktami, takich jak troska i altruizm, oraz reguły ukształtowane przez zwyczaje i tradycję, czyli normy tzw. ładu rozszerzonego ludzkiej współpracy (dotyczące np. kwestii własności, umów, konkurencji). Oba systemy przyczyniają się do podtrzymywania wolnościowego charakteru społeczeństwa – normy „instynktowne” odgrywają kluczową rolę w funkcjonowaniu małych wspólnot, natomiast normy ładu rozszerzonego regulują relacje w obrębie anonimowych interakcji społecznych w ramach tzw. „Wielkiego Społeczeństwa”.

Zdaniem Hayeka wolność indywidualna wyłania się dopiero wraz z rozwojem ładu rozszerzonego. Istotne w jej utrzymaniu jest jednak także funkcjonowanie wspólnot opartych na naturalnej i dobrowolnej trosce oraz współpracy. Ich brak skutkowałby koniecznością wprowadzenia odgórnych (często zaprzeczających wolności) regulacji.

Podział na sferę prywatną i publiczną stanowi ważny element indywidualizmu Hayeka². To właśnie z tego rozróżnienia wynika jego sprzeciw wobec tzw. racjonalizmu konstruktywistycznego – koncepcji, zgodnie z którą jednostkowy ludzki umysł, uznany za wystarczająco zdolny, miałby prawo arbitralnie kierować życiem innych ludzi, zastępując spontanicznie konstytuujący się ład własnymi rozwiązaniami (zob. Hayek, 1991, s. 29–31, 17–19; Hayek, 1980, s. 6–11). Hayek uważał takie podejście za przejaw tego, co zwykł nazywać „zgubną pychą rozumu” (Hayek, 2004).

Hayek określał swe stanowisko jako liberalizm, jednocześnie wyrażając wątpliwości co do adekwatności tej nazwy. Zwracał uwagę, że termin ten jest używany do określenia poglądów znacząco odbiegających od jego

jednostek. Hayek argumentował, że chodzi o najbardziej efektywny sposób organizacji społeczeństwa, gdyż pozwala na wykorzystanie rozproszonej wiedzy, której nikt indywidualnie nie jest w stanie zgromadzić (Hayek, 2006, s. 3–6, 30–32).

² Tradycja ta wiąże się z takimi myślicielami jak: John Locke, Bernard de Mandeville, David Hume, Benjamin Tucker, Adam Ferguson, Adam Smith, Edmund Burke, Alexis de Tocqueville i Lord Acton (Hayek, 1980, s. 4).

koncepcji (Hayek nie identyfikował się ani z racjonalistycznym liberalizmem kontynentalnym, ani z angielskim liberalizmem utylitarystów, ani z liberalizmem w jego amerykańskim rozumieniu). Spośród alternatywnych określeń rozważał „wigizm”, ze względu na jego związek z koncepcjami angielskich Starych Wigów. Ostatecznie jednak odrzucił tę nazwę, uznając ją za nieodpowiednią z dwóch powodów: ze względu na to, iż rzadko jej używano, oraz przez to, że Nowi Wigowie sprzeniewierzyli się ideałom Starych Wigów, przez co termin ten bez odpowiedniego przymiotnika zaczął budzić niejednoznaczne skojarzenia.

Innym określeniem, które brał pod uwagę, był „libertarianizm”, ponieważ w Stanach Zjednoczonych obejmował on stanowiska zbliżone do jego własnego. Również i ta nazwa nie przypadła mu do gustu. Uważał ją za neologizm, pewien „substytut”³. Finalnie, mimo swoich wątpliwości, postanowił pozostać przy nazwie „liberalizm” (Hayek, 2006b, s. 343–344, 253–253).

Wydaje się, że Hayek nie chciał godzić się na zawłaszczenie tego terminu przez tych, którzy, nazywając się liberałami, w rzeczywistości nie byli obrońcami wolności. Miał jednak świadomość, że posługiwanie się nim bez dodatkowych wyjaśnień może prowadzić do nieporozumień: „(...) to use it without long explanations causes too much confusion and ... as a label it has become more of a ballast than a source of strenght” (Hayek, 2006b, s. 352).

Sytuacja wyglądała inaczej w czasach, gdy za *essential liberals* uznawano Tocqueville’a i Lorda Actona, a „liberalizm” oznaczał zbiór poglądów opowiadających się za *free growth* i spontaniczną ewolucją, przeciwstawiających się natomiast arbitralnemu przymusowi oraz władzy nieograniczonej przez reguły (Hayek, 2006b, s. 352). Aby uniknąć nieporozumień, współcześnie w odniesieniu do tego rodzaju poglądów stosuje się określenia takie jak „liberalizm klasyczny” czy „w tradycji klasycznej” (Mises, 2015), a niekiedy także „liberalizm konserwatywny” (Bartyzel, 2012, s. 91–92)⁴.

³ „For my taste it carries too much the flavor of a manufactured term and of a substitute” (Hayek, 2006b, s. 352).

⁴ J. Gray wyraża przekonanie, że pomimo swojej historycznej zmienności, liberalizm konsekwentnie reprezentuje spójną perspektywę z wyraźnie określonymi elementami podstawowymi (Gray, 1986, s. 14). Hayek – jak widać wyżej – nie zgodziłby się z takim ujęciem.

Z tak pojętego liberalnego punktu widzenia Hayek sformułował krytykę konserwatyzmu, czyli tego, co – jak tłumaczył – tradycyjnie zwano konserwatyzmem („which deserves to be called such”). Nie koncentrował się przy tym na poszczególnych odmianach konserwatyzmu, lecz na ogólnej postawie konserwatywnej, charakteryzującej się dążeniem do zatrzymania lub spowolnienia zmian zachodzących w świecie (Hayek, 2006b, s. 343–344). Hayek uważał ponadto, że konserwatyzm nie stanowi odrębnej doktryny ani oryginalnej filozofii politycznej, ponieważ nie oferuje alternatywy dla zachodzących zmian, pozostawia ich kierunek w rękach innych, dominujących sił politycznych: „Conservatism may often be a useful practical maxim, but it does not give us any guiding principles which can influence long-range developments” (Hayek, 2006b, s. 355).

Podczas gdy sprzeciw Hayeka wobec socjalizmu nie jest zaskakujący, jego stosunkowo ostra krytyka konserwatyzmu może budzić zdziwienie. Socjalizm i stanowisko autora *Konstytucji wolności* pozostają w głębokiej opozycji. Indywidualizm, będący podstawą jego liberalizmu, stanowi przeciwieństwo szeroko pojętego kolektywizmu. Jak wskazywał Hayek, słowo „socjalizm” zostało „deliberately coined to express its opposition to individualism” (Hayek, 1980, s. 3).

Tymczasem Hayekowski liberalizm bywa postrzegany jako zbliżony do konserwatyzmu. Sam Hayek dostrzegał pewne podobieństwa między swoimi poglądami a konserwatyzmem⁵. Był także świadomy, że niektórzy komentatorzy zaliczają go do konserwatystów (por. Hayek, 2006b, s. 343; zob. np. Cliteur, 1990, s. 469). Dlatego dążył do ukazania istotnych różnic między tymi dwiema perspektywami – odróżnienie podejścia wolnościowego od konserwatywnego było, jego zdaniem, kluczowe dla obrony wolności (por. Hayek, 2006b, s. 343).

⁵ Niewątpliwie chodzi w tym kontekście o konserwatyzm ewolucyjny anglosaski, a nie konserwatyzm kontynentalny, tradycjonalistyczny. Ten drugi jest o wiele bardziej radykalny. Jak ujmuje to Adam Wielomski, chodzi o „najbardziej radykalny odcień myśli kontrewolucyjnej”, którego zasadniczą ideą jest „starannie budowana idea ładu, porządku naturalnego wiecznego i prawdziwego”. Dalej pisze: „Tradycjonalista nie postrzega bowiem świata jako stwarzanego przez ludzi, co różni go np. od konserwatysty ewolucyjnego (...), dla którego polityczna i społeczna rzeczywistość oraz idee są produktem kultury i historii, czyli świadomie czy nieświadomie, są one dziełem człowieka i tylko człowieka” (Wielomski, 2007, s. 32–33).

Co przyczynia się do trudności w odróżnianiu tych stanowisk? Po pierwsze, jak wyjaśniał Hayek, w czasach, gdy świat zmierza raczej w kierunku antywolnościowym, obrońcy wolności i przeciwnicy zmian często tworzą wspólny (często niezamierzony) front opozycyjny. Jednak w przypadku tych pierwszych chodzi o sprzeciw wobec ograniczania wolności, a w przypadku drugich – wobec samych zmian (Hayek, 2006b, s. 343). Po drugie, niektóre źródła filozofii Hayeka są jednocześnie uznawane za fundamenty konserwatyzmu. Przykładowo, zarówno Hayek, jak i konserwatyści odwołują się do myśli Burke’a. Hayek traktował przywoływanie jego poglądów przez konserwatystów jako posiłkowanie się myślą liberalną. Sam identyfikował się jako „stary wig”, a nie torys (Hayek, 1991, s. 53). W kontekście historycznego podziału, który poprzedzał współczesne rozróżnienie między liberałami a konserwatystami, Burke’a należałoby zaliczyć do poprzedników liberałów. Niemniej jednak jest niemal powszechnie uważany za ojca współczesnego konserwatyzmu (zob. np. Heywood, 2007, s. 66).

W filozofii Hayeka pojawiają się pewne wątki, które, jak ujmuje to Scruton, mieszczą się w tradycji konserwatywnej (Scruton, 2007, s. 208). Sam Hayek zaznaczał, że choć jego poglądy nie są tożsame z konserwatyzmem, to w niektórych przypadkach mogą prowadzić do podobnych wniosków. Podkreślał jednak, że zbieżność ocen czy postulatów wynika z odmiennych motywacji. Niemniej osoby, które nie wnikają głębiej w jego myśl, mogą błędnie uznać go za konserwatystę, dostrzegając u niego pochwałę tradycji moralnej, docenianie małych wspólnot czy krytykę konstruktywistycznego racjonalizmu.

Hayek uważał, że jeśli w jakimkolwiek sensie można mówić o jego konserwatyzmie, to wyłącznie w odniesieniu do moralności – i to jedynie w pewnych aspektach: „My conservatism, such as it is, is entirely confined to morals within certain limits” (Hayek, 1991, s. 53). Cenił tradycję moralną ze względu na jej znaczenie dla wolności, nie dlatego, że np. powstała w dawnych czasach lub stanowiła źródło poczucia bezpieczeństwa i wspólnoty.

Jedynym wątkiem w jego podejściu do tradycji moralnej, który można uznać za typowo konserwatywny, był sposób, w jaki postulował wprowadzanie zmian w jej obrębie. Zalecał podchodzić do niej jak do żywego

organizmu, a więc dopuszczał jedynie stopniowe wprowadzanie drobnych zmian, które nie naruszyłyby jej fundamentalnej struktury. Poza tą sferą miała obowiązywać jednak zupełnie inna zasada: „I am entirely in favor of experimentation – indeed for very much more freedom than conservative governments tend to allow” (Hayek, 1991, s. 53).

Zarzuty wobec konserwatyzmu

Hayek, analizując istotę postawy konserwatywnej, przedstawił jej charakterystykę, która z perspektywy obrońcy wolności stanowi zarazem jej krytykę. Podkreślał, że konserwatywne dążenie do zatrzymania lub spowolnienia zmian jest zasadniczo niewystarczające – nawet wówczas, gdy zmiany te mają charakter antywolnościowy. Argumentował, że typowy dla konserwatystów brak propozycji alternatywnych kierunków rozwoju sprawia, iż niekiedy nieświadomie stają się oni sojusznikami przeciwników wolności. Ich postawa, kształtowana przez dominujące w danym czasie nurty ideowe, prowadzi ich – jak to ujmował Hayek – na ścieżki, których sami by nie wybrali.

Zdaniem Hayeka obrońca wolności musi w takich sytuacjach sprzeciwiać się poglądom, które są wspólnie akceptowane zarówno przez konserwatystów, jak i socjalistów: „While [conservative] holds merely a mild and moderate version of the prejudices of his time, the liberal today must more positively oppose some of the basic conceptions which most conservatives share with the socialists” (Hayek, 2006b, s. 343–344). Podkreślał również konieczność aktywnego wpływania na kierunek zmian oraz systematycznego działania na rzecz wolności indywidualnej, opartego na jasno określonych zasadach:

(...) musimy być zdolni do przedstawienia społeczeństwu nowego liberalnego programu, który przemówi do wyobraźni. Budowanie wolnego społeczeństwa musimy powtórnie uczynić intelektualną przygodą, czynem odwagi. Potrzebujemy intelektualnych przywódców przygotowanych na odparcie pokus władzy i wpływów, chętnych do pracy dla ideałów, jakkolwiek małe byłyby szanse ich szybkiej realizacji.

(Hayek, 2012, s. 34)

Zarzut dotyczący braku programowej i skutecznej obrony wolności, wynikający wprost z atrybutów konserwatyzmu: zachowawczości (niechęci do zmian) i braku własnej doktryny, należy uznać za kluczowy. Hayek wskazywał, że kolejne zastrzeżenia są bezpośrednio lub pośrednio powiązane z tymi fundamentalnymi cechami konserwatyzmu.

Hayek podkreślał, że brak wypracowanej teorii uniemożliwia zrozumienie i zaufanie do spontanicznych sił dostosowania („spontaneous forces of adjustment”). To stanowi fundament konserwatywnego lęku przed zmianami. Kluczowym elementem Hayekowskiego myślenia jest nacisk na powstawanie w relacjach międzyludzkich regularnych schematów, które nie są świadomym celem ludzkiego działania (Hayek, 2013, s. 22)⁶. Ewolucja to proces ciągłej adaptacji do nieprzewidywalnych zdarzeń, a struktury wyłaniające się w jej wyniku mają wewnętrzne mechanizmy korekcyjne: „(...) all evolution (...) is a process of continuous adaptation to unforeseeable events, to contingent circumstances which could not have been forecast” (Hayek 1991, s. 25). W konsekwencji zachodzenia tego typu procesów powstają rzeczy większe, niż indywidualne umysły zaangażowanych w nie ludzi potrafią w pełni pojąć (por. Hayek, 2018, s. 18–19, 29). Dlatego należy pozwolić tym procesom przebiegać naturalnie, pozostawiając ludziom swobodę kształtowania własnego życia zgodnie z ich upodobaniami, w ramach sfer wyznaczonych przez reguły stanowiące zabezpieczenie przed „zderzaniem się sprzecznych dążeń” (Hayek, 2018, s. 22, 34). Nie należy obawiać się tych procesów ani ingerować w niezaplanowaną współpracę wolnych ludzi, gdyż – jak już podkreślano – opisywany ład kształtuje się wyłącznie w warunkach wolności i tylko w nich mogą funkcjonować procesy adaptacyjne.

Konserwatyści, akceptując zmiany, których nie udało się uniknąć, domagają się gwarancji, że pewien autorytet czuwa nad nimi, konstytuując i podtrzymuje ład społeczny (Hayek, 2006b, s. 346). W praktyce oznacza to zgodę na różnorodne ingerencje władzy w wolność, pod warunkiem,

⁶ Hayek wyjaśniał, że teoria ujmująca pewne zjawiska społeczne w kategoriach ewolucyjnych nie została zapożyczona przez nauki społeczne z biologii: „It was in the discussion of such social formations as language and morals, law and money, that in the eighteenth century the twin conceptions of evolution and the spontaneous formation of an order were clearly formulated” (Hayek, 2013, s. 22–23). Co istotne, chodzi o teorię znacząco różniącą się od tzw. darwinizmu społecznego. (Hayek, 2013, s. 22–24; Hayek, 1991, s. 23–28).

że władza ta działa, choćby pozornie, w celu zachowania ładu. Hayek, dla którego wszelka władza powinna działać w oparciu o reguły, oczywiście nie akceptował tego podejścia (Hayek, 1980, s. 18). Z jego punktu widzenia nadmierna wiara w autorytet stanowi problem:

(...) conservative position rests on the belief that in any society there are recognizably superior persons whose inherited standarts and values and position ought to be protected and who should have a greater influence on public affairs than others. The liberal, of course, does not deny that there are some superior people – he is not an egalitarian – but he denies that anyone has authority to decide who these superior people are.

(Hayek, 2006b, s. 347–348)

Zdaniem Hayeka konserwatyści, nie doceniając odpowiednio zasad politycznych i nadmiernie akcentując rolę autorytetu, wykazują niechęć wobec demokracji, którą, według niego, obarczają winą za „całe zło naszych czasów”. Hayek, sam niebędący szczególnym entuzjastą demokracji, dostrzegał jednak istotne różnice w podejściu do niej między sobą a konserwatystami. Uważał, że głównym problemem w organizacji społeczeństwa jest brak ograniczeń władzy, a nie sama demokracja, która przynajmniej częściowo hamuje nadmierną akumulację władzy, co sprzyja wolności. Podkreślał jednak, że demokracja jest dobra jedynie jako środek pomnażania wolności – sama w sobie nie stanowi żadnej wartości (por. Hayek, 2006b, s. 348). Jak wyjaśniał, niedopuszczalne jest postrzeganie demokracji jako mechanizmu narzucania woli większości, zamiast jako środka ograniczającego władzę jednostki. Pominięcie tego aspektu rodzi poważne zagrożenia:

(...) it is at least conceivable that under the government of a very homogeneous and doctrinaire majority democratic government might be oppressive as the worst dictatorship (...) If democracy resolves on a task which necessarily involves the use of power which cannot be guided by fixed rules, it must become arbitrary power.

(Hayek, 2007, s. 110–111)

Dla Hayeka kluczowe było nie to, kto sprawuje rządy, lecz to, czy władza jest ograniczona przez reguły. Konserwatyści zajmują odmienne stanowisko – uznając pewne osoby za wyjątkowe i predysponowane do sprawowania władzy poza demokratycznymi procesami, postrzegają koncentrację władzy w ich rękach jako coś pozytywnego. Tymczasem dla myśliciela

wolnościowego podkreślającego równość wszystkich przed prawem, jest to nie do przyjęcia (por. Hayek, 2006b, s. 347–348)⁷. Nikt nie jest uprawniony do posiadania nieograniczonej mocy – ani większość, ani, wbrew przekonaniom konserwatystów, „oświecona” jednostka czy grupa osób.

W Hayekowskim liberalizmie zasady stojące na straży wolności tworzą ład, w którym każdy może funkcjonować zgodnie z własnymi przekonaniami etycznymi i religijnymi. Dzieje się tak dzięki temu, że umożliwiają one pokojową współegzystencję różnorodnych systemów wartości. Przekonania religijne lub etyczne, niezależnie od tego, jak szlachetne i wzniosłe, nie mogą być narzucane innym. Brak uwzględnienia tych zasad, określanych przez Hayeka jako „polityczne” (przy czym nie chodzi tu o zasady moralne, które u konserwatystów uważał za dobrze rozwinięte), sprawia, że konserwatyści mają trudności z organizacją społeczności składających się z ludzi o zróżnicowanych poglądach (Hayek, 2006b, s. 347; por. Bartyzel, 1984, s. 80). Często brakuje im również tolerancji wobec odmiennych światopoglądów i stylów życia, nawet jeśli nie naruszają one wolności innych osób.

Teza Hayeka, że nie można narzucać przekonań moralnych, nie kłóci się wbrew pozorom z jego przekonaniem o istotnej roli tradycyjnej moralności w społeczeństwie. Tradycja to spontanicznie ukształtowany, a nie arbitralnie narzucony zbiór zasad, który wyznacza ramy, w obrębie których jednostka może realizować własne wartości (Hayek, 2007, s. 101). W tych granicach powinien panować pluralizm zarówno wartości, jak i celów. Jak podkreślał Hayek, tradycja moralna nie narzuca kompletnego kodeksu etycznego (kodeksu „in which all the different human values are allotted their due place”, Hayek, 2007, s. 101).

Hayek, choć bliskie mu były patriotyzm i poszanowanie tradycji narodowych, nie akceptował nacjonalizmu w jego konserwatywnej odmianie. Uważał, że nacjonalizm wiąże się z brakiem zaufania, podejrzliwością wobec tego, co nowe i inne, oraz niechęcią do internacjonalizmu, która niekiedy może przerodzić się w imperializm (Hayek 2006b, s. 350).

⁷ Antyegalitaryzm ma odmienne podstawy u konserwatystów i klasycznych liberałów. Konserwatyści sprzeciwiają się postulatowi równości podkreślając, że naturalna hierarchia i tradycja są niezbędne dla stabilności społecznej. Z kolei klasyczni liberałowie odrzucają egalitaryzm jako związany z interwencjonizmem, prowadzącym do ograniczania wolności indywidualnej.

Hayek krytykował także konserwatystów za to, że opierając się na autorytetach, traktują swoje poglądy jako niepodlegające dyskusji, co utrudnia im merytoryczną debatę. Prawdziwie liberalna postawa jest całkowicie odmienna:

The liberal attitude calls upon us to accept that nothing may be deemed immune to question or criticism. And while Gray may be right to say that conservatives have correctly pointed to the vital truth that the maintenance of moral and cultural traditions is a necessary condition of lasting progress, this cannot mean that certain traditions must be insulated against criticism. After all, it is important to ask which traditions are of value; and our best hope for uncovering the answer lies in leaving that question open to critical inquiry.

(Kukathas, 1987, s. 43–44)

Hayek zauważa, że konserwatyści często odrzucają dobrze uzasadnioną wiedzę z powodu niechęci do możliwych konsekwencji jej zastosowania, co prowadzi do pewnej formy zaściankowości i intelektualnego zamknięcia. Choć podkreślał potrzebę ostrożnego podchodzenia do niektórych rewelacji naukowców, gdyż mogą one wynikać z chwilowych trendów, zaznaczał jednak, że każde ewentualne odrzucenie teorii musi opierać się na racjonalnych przesłankach i rzeczowych argumentach, które mogą obronić się w dyskusji (Hayek, 2006b, s. 349).

Myśliciel sprzeciwiał się wprowadzaniu przez konserwatystów elementów mistycyzmu do rozważań o społeczeństwie. Co ciekawe, choć krytykował konstruktywistyczny racjonalizm (z pozycji racjonalizmu krytycznego, a nie irracjonalizmu czy antyracjonalizmu), spotkał się także z zarzutami mistycyzmu w swych rozważaniach, którym stanowczo się przeciwstawiał⁸. W kontekście indywidualizmu, do którego przynależy myśl Hayeka, wiedza, jaką dysponuje ludzkość, jest postrzegana jako ograniczona i rozproszona, a nie skumulowana w pojedynczym umyśle. Hayek sceptycznie odnosił się do przeceniania możliwości indywidualnego ludzkiego rozumu:

If the Enlightenment has discovered that the role assigned to human reason in intelligent construction had been too small in the past, we are discovering that the task which our age is assigning to the rational construction of new institutions is far too big.

(Hayek, 2013, s. 507)

⁸ Mistycyzm przypisuje mu np. Hans-Hermann Hoppe (Hoppe, 1994, s. 74).

Nie namawiał on do zaprzeczania ani rezygnacji z rozumu, lecz do właściwego rozeznania zakresu jego oddziaływania, do jego „inteligentnego użycia”:

(...) if it has become necessary to seek appropriate limits to the uses of reason here, to find this limits is itself a most important and difficult exercise of reason. Moreover, if our stress here has been necessarily on those limits, we have certainly not meant to imply thereby that reason has no important positive task. Reason undoubtedly is man's most precious possession. (...) What we have attempted is a defense of reason against its abuse by those who do not understand the conditions of its effective functioning and continuous growth. (...) What is advocated here is not an abdication of reason but a rational examination of the field where reason is appropriately put in control.

(Hayek, 2006a, s. 61–62)

Dostrzeganie ograniczeń ludzkiego rozumu skłoniło Hayeka (i podobnie myślących) do przyznawania się do swojej niewiedzy lub ograniczonej pewności w niektórych kwestiach (Hayek, 2006a, s. 62). Przeciwną postawę przyjmują natomiast konserwatyści, którzy, odwołując się do nadprzyrodzonych mocy, deklarują swoją pewność. Tymczasem, jak wskazywał Hayek, potrzebna jest pewna doza dystansu i niepewności, aby pozwolić innym osiągać szczęście zgodnie z ich własnymi upodobaniami: „From the awareness of the limitations of individual knowledge (...) individualism also derives its main practical conclusion: its demand for a strict limitation of all coercive or exclusive power” (Hayek, 1980, s. 16). Dodawał, że liberalizm nie wyklucza posiadania przekonań religijnych. Kluczową różnicą między liberałem a konserwatystą jest jednak to, że liberał, niezależnie od głębokości tych przekonań, traktuje sferę duchową i świecką jako odrębne obszary, które nie powinny być ze sobą mylone (Hayek, 2006b, s. 351).

Trafność charakterystyki i krytyki

Odnosząc się do krytyki (oraz charakterystyki) konserwatyzmu przeprowadzonej przez Hayeka, należy zadać pytanie o jej trafność. Pewien niedosyt może budzić to, że – przypomnijmy – Hayek nie odnosił się do konkretnych teoretyków myśli konserwatywnej, a raczej do określonej postawy, do jakiejś ogólnej postaci konserwatysty, tendencji manifestujących się

w praktyce politycznej (por. Cliteur, 1990, s. 343–344). Oczywistym przy tym jest, że polityka partyjna nie zawsze w pełni odzwierciedla idee postulowane przez teoretyków (por. Cecil, 1995, s. 57). W innych kontekstach Hayek sam odróżniał role filozofów politycznych i polityków, stwierdzając: „The task of the political philosopher can only be to influence public opinion, not to organize people for action. (...) Though *quieta non movere* may at times be a wise maxim for the statesman, it cannot satisfy the political philosopher” (Hayek, 2006, s. 354). Lepszym podejściem byłoby zatem dokonanie porównania myśli Hayeka z dociekaniem teoretyków konserwatyzmu (ewentualnie porównania liberałów z konserwatystami jako aktorów sceny politycznej pod kątem ich praktyk). Rozróżnienie tych dwóch dziedzin wydaje się być tym bardziej zasadne, ponieważ pewnym jest to, iż Hayek oceniałby negatywnie działania praktyków podejmowane zarówno w jego czasach, jak i współcześnie, pod szyldem tak konserwatyzmu, jak liberalizmu⁹. Można nawet zgodzić się ze Scrutonem, który zauważył, że współczesnie poglądy wolnościowe Hayeka znajdują więcej zwolenników wśród osób określających się mianem konserwatystów niż wśród liberałów (Scruton, 2007, s. 209)¹⁰. Wiąże się to z tym, że obecnie, częściej niż za czasów Hayeka i Misesa, dla określenia poglądów wolnościowych używa się terminu „libertarianizm”, podczas gdy liberalizm reprezentują głównie liberałowie progresywiści, którzy nie należą do tradycji klasycznej¹¹. Co więcej, praktyczne rozwiązania, proponowane ostatecznie przez samego Hayeka, są niespójne z jego teorią. Według Waltera Blocka wręcz:

Hayek was led into making all sort of compromises with what otherwise appeared to be his own philosophical perspective – so much so,

⁹ Jeśli już miałyby utożsamiać się z czyjąś praktyką, to zapewne Starych Wigów w angielskim parlamencie.

¹⁰ „Since that time, however, it has become increasingly apparent that it is people called conservative who have endorsed the arguments of the *Constitution of Liberty*, while those who campaign under the liberal banner are usually the first to espouse the egalitarian values and statist politics that Hayek was attacking” (Scruton, 2007, s. 209).

¹¹ „In American popular usage today, *liberalism* means left-liberalism (...)” (Scruton, 2017, s. 105). „Libertarian, to many of us, is just a term invented after WWII due to the corruption of the meaning of true liberalism by the progressive establishment in the first half of the twentieth century – especially in the USA” (Boettke, 2018, s. 264).

that if a system was erected on the basis of them, it would not differ too sharply from what this author explicitly opposed.

(Block, 1996, s. 340)

Myślę, że do charakterystyki liberała i konserwatysty sformułowanej przez Hayeka można z powodzeniem odnieść diagnozę postawioną przez Williama A. Niskanena, recenzenta pracy Jamesa M. Buchanana *Why I Too Am Not a Conservative*, który zauważył: „For this reviewer, Buchanan’s classical liberal seems more like an ideal type and his conservative more like someone we might meet in the real world” (Niskanen, 2006, s. 613).

Brak odniesień Hayeka do konkretnych konserwatywnych myślicieli wyjaśnia i do pewnego stopnia usprawiedliwia to, że wydaje się on nie dostrzegać odrębnej myśli konserwatywnej oraz kompleksowych propozycji teoretycznych formułowanych przez konserwatystów¹². Inną okolicznością usprawiedliwiającą może być to, że np. Kirk czy Scruton (Kirk, 2008, s. 8; Scruton, 2019, s. 119–133) również próbowali uchwycić uniwersalne rysy postawy konserwatywnej, czy też, jak określał to Kirk, „konserwatywnego umysłu”. Stanowczo za pozytywną oceną analiz Hayeka przemawia to, że mimo wszystko wskazane przez niego ogólne rysy postawy konserwatywnej znajdują potwierdzenie u myślicieli, którzy sami uważają się za konserwatystów.

Nie można zaprzeczyć intuicjom Hayeka, które znalazły wyraz w jego ogólnej charakterystyce konserwatyzmu. Chodzi przede wszystkim o przekonanie, że choć konserwatyści cenią wolność, nie jest ona dla nich tym samym, czym jest dla liberała pokroju Hayeka. Potwierdza to np. Scruton, pisząc: „(...) w konserwatyzmie nie chodzi o wolność, lecz o autorytet” (Scruton 2014, s. 7). Podobną myśl wyraża Robert Nisbet, zauważając:

The conservative philosophy of liberty proceeds from the conservative philosophy of authority. It is the existence of authority in the social order that staves off encroachments of power from the political sphere. (...) for the conservative, individual freedom lies in the interstices of social and moral authority.

(Nisbet, 2012)

¹² Warto odnotować, że Buchanan, analizując konserwatyzm w podobnym celu co Hayek (w pracy zainspirowanej jego esejem), dostrzegał zasady w myśli konserwatystów. (Buchanan, 2005).

Oba cytaty odzwierciedlają charakterystyczny dla myśli konserwatywnej prymat autorytetu nad wolnością.

Równie trafne jest podkreślanie przez Hayeka różnic w podejściu do zmian. Opisowaną przez niego ostrożność konserwatystów dostrzegamy np. u Kirka:

Recognition that change and reform are not identical, and that innovation is devouring conflagration more often than it is a torch of progress. Society must alter, for slow change is the means of its conservation. Like the human body's perpetual renewal (...).

(Kirk, 2008, s. 8)

Ta ostrożność, a także przekonanie Kirka (i innych konserwatystów) o organicznej strukturze społeczeństwa (Heywood, 2007, s. 65) były dla Hayeka nie do zaakceptowania. W przeciwieństwie do opisywanego przez niego spontanicznego ładu, społeczeństwo organiczne składa się z jasno określonych „części składowych”, funkcjonujących w zasadzie w niezmienniej formie i pełniących z góry ustaloną funkcję. Wiąże się to z wyobrażeniem jednostki jako mającej określoną, niezmienną pozycję w społeczeństwie. Hayek zalecał konserwatywną ostrożność jedynie w przypadku konieczności wprowadzania zmian w obrębie tradycji moralnej. Prawdopodobnie z tego względu dopuszczał, by ten wątek jego myśli był określany jako konserwatywny (choć nie bez zastrzeżeń). Jego zdaniem w większości dziedzin życia społecznego zmiany są nie tylko nieuniknione, lecz także pożądane, pod warunkiem, że prowadzą do odzyskiwania i maksymalizowania wolności.

Hayek słusznie, jak się wydaje, podkreślał, że typowa dla konserwatyisty zachowawczość łączy się z brakiem ściśle określonych treści. Ryszard Legutko nazywał to „relacyjnością konserwatyzmu”, która wynika z „odruchu zachowawczego” stanowiącego „pierwotne i niezastępowalne źródło konserwatyzmu”. „Treść konserwatyzmu wydaje się bowiem w każdym wypadku zależna od tego, co jest przedmiotem zachowania (*conservatio*); da się przeto wyciągnąć uzasadniony wniosek, iż może służyć ona praktycznie dowolnym celom” (Legutko, 1997, s. 108).

Wątpliwości Hayeka co do istnienia pozytywnych treści w konserwatyzmie dzielają również Justin Tosi i Brandon Warmke: „It's not easy to state the tenets of conservatism. There is ongoing disagreement among those who espouse or study conservatism whether there are any tenets of conservatism

at all” (Tosi, Warmke, 2022, s. 579–580). Według nich konserwatyzm można postrzegać jako pewną „meta-ideologię”, której celem jest uzasadnienie i obrona istniejącego porządku społecznego przed różnorodnymi zagrożeniami, a nie bezpośrednia obrona wartości takich jak wolność czy równość. Idee podnoszone w obronie istniejących instytucji i tradycji będą się różnić w zależności od charakteru aktualnego zagrożenia. W tym kontekście konserwatyzm nie tyle przeciwstawia się liberalizmowi czy socjalizmowi, ile wszelkim formom radykalizmu i propozycjom mogącym zakłócić istniejący porządek¹³.

Legutko tłumaczył, że wybitni obrońcy myślenia konserwatywnego epoki nowożytnej zdawali sobie sprawę z tego defektu i starali się wyjść poza prostą relacyjność, wykazując, że ich filozofia ma stabilną konstrukcję teoretyczną lub przynajmniej że można sformułować kilka podstawowych i niezmiennych zasad konserwatyzmu (Legutko, 1997, s. 108). Rzeczywiście, taki zestaw postulatów znajdujemy np. u Kirka czy Scrutona (Kirk, 2008, s. 8; Scruton, 2019, s. 119–133).

Warto mimochodem zauważyć, że zdaniem Scrutona nie jest tak, iż nie istnieje doktryna konserwatywna oparta na z pewnych przekonaniach i zasadach, jednak jej istota jest niewyraźna, choć może zostać pod pewnym przymusem wyartykułowana. Co do adekwatności takiej artykulacji należy jednak jego zdaniem zachować sceptycyzm. Próby wykazania obecności zasad w konserwatyzmie Hayek kwituje konstatacją, że współcześni wyznawcy konserwatyzmu, próbując stworzyć podstawy teoretyczne, muszą odwoływać się do autorów uważających się za liberałów (Hayek, 2006b, s. 346)¹⁴.

¹³ Z takim ujęciem nie zgadza się B. Szlachta, który wyjaśnia, że – wbrew utartemu mniemaniu – konserwatyzmu nie należy utożsamiać z postawą zachowawczą. Szlachta argumentuje, że „Konserwatysta z pewnością nie przyjmuje postawy zachowawczej wobec rzeczywistości przekształconej wedle teoretycznego projektu radykała” (Szlachta, 1998, s. 19). Z kolei Wielomski wyjaśnia, że gdy chodzi o konserwatyzm w jego rozumieniu, nie mamy do czynienia z „(...) postawą polityczną człowieka przerażonego bolszewizmem liberała, ale całościowym światem ideowym, broniącym zasad społecznych i koncepcji filozoficznych sprzed rewolucji 1789 roku”.

¹⁴ Hayek miał tu na myśli następujących filozofów: Thomasa Macaulaya, Tocqueville’a, Lorda Actona, Williama Lecky’ego oraz Burke’a. W związku Burke’iem wyjaśniał: „(...) Edmund Burke remained an Old Whig to the end and would have been shuddered at the thought of being regarded as a Tory” (Hayek, 2006, s. 346). Hayek zauważył również, że liberałowie korzystali, czy korzystają, z prac myślicieli konserwatywnych,

Inne poglądy i postawy (w tym bardziej szczegółowe zarzuty) przypisywane konserwatystom przez Hayeka są zapewne w różnym stopniu obecne u poszczególnych myślicieli. Można jednak uznać, że również w tym zakresie intuicje Hayeka są trafne. Przywołane wyżej cytaty potwierdzają istotną rolę autorytetu w myśli konserwatywnej. Przykładowo, Kirk, pisząc o tym, że problemy polityczne są w gruncie rzeczy problemami religijnymi i moralnymi, a adekwatne zmiany w społeczeństwie zachodzą pod wpływem działania opatrnościowych sił społecznych, potwierdza słowa Hayeka o obecności pewnego mistycyzmu w konserwatywnym myśleniu o społeczeństwie¹⁵. Za słuszną można także uznać tezę Hayeka o tendencji konserwatystów do wprowadzania przekonań religijnych do polityki. Jak zauważył Nisbet: „(...) irrespective of denomination, all the conservatives (...) made religion a very keystone of state (...)” (Nisbet, 1986, s. 68).

Z kolei u Scrutona znajdujemy potwierdzenie słów Hayeka na temat sceptycznego podejścia konserwatystów do internacjonalizmu:

(...) conservatism is not, by nature, an international cause. It takes its character from local questions, and the loves and suspicions that thrive in specific places and times. For conservatives all disputes over law, liberty and justice are addressed to a historic and existing community.

(Scruton, 2017, s. 2)

Pewne wątpliwości może budzić teza Hayeka, że konserwatyści upatrują źródła wszelkiego zła w demokracji. Przykładem konserwatysty bardzo krytycznego wobec demokracji jest Joseph de Maistre (de Maistre, 1974, s. 66, 147–148). Natomiast np. Kirk czy Scruton, przynajmniej na poziomie

zwłaszcza teoretyków zajmujących się spontanicznym rozwojem prawa, moralności, obyczajów itp. (Tu Hayek dopuszczał się pewnej niekonsekwencji: czy zatem istnieje myśl konserwatywna, czy jej nie ma?). Dodawał jednak, że pochwała spontanicznego rozwoju wydaje się cechować jedynie konserwatystów z przeszłości; współczesnym jego zdaniem brakuje odwagi, by zaakceptować niezaplanowane zmiany. Scruton zapewne nie spierałby się z Hayekiem co do obecności motywów zaczerpniętych od klasycznych liberałów w dociekaniach konserwatystów, lecz inaczej opisywałby przyczyny tego zjawiska. W jego opinii: „In its original form (...) conservatism was a response to classical liberalism, a kind of yes, but...” (Scruton, 2017, s. 104).

¹⁵ Kończąc swoją refleksję o naturze dopuszczalnych zmian, Kirk stwierdzał: „Providence is a proper instrument for change, and the test of a statesman is his cognizance of the real tendency of Providential social forces” (Kirk, 2008, s. 8).

deklaracji, nie odrzucali demokracji. Podobnie jak Hayek, raczej formułowali przestrogi, wskazując, że w pewnych okolicznościach demokracja może prowadzić do tyranii większości. Zasadne wydaje się jednak pytanie, na ile ideę demokracji można konsekwentnie połączyć z typowym dla konserwatystów wyobrażeniem społeczeństwa organicznego.

Podsumowanie

Przeprowadzone przez Hayeka analizy poglądów i postaw na poziomie motywacji ujawniają (obok tych bardziej oczywistych) subtelne, często niedostrzegalne na pierwszy rzut oka rozbieżności między postawą wolnościową a konserwatywną¹⁶. Lektura jego uwag pozwala dostrzec pewne cechy „logiki” myślenia konserwatywnego (i jego przeciwieństwa – myślenia wolnościowego), a także uświadamia, że pozostaje ona w sprzeczności z przekonaniami konsekwentnego obrońcy wolności. Mając to na uwadze, można analogicznie przeanalizować inne aspekty konserwatyzmu pominięte przez Hayeka, np. związane z naturą człowieka i społeczeństwa (m.in. kwestię własności prywatnej).

Jak pokazano, eseju Hayeka nie należy traktować jako próby wykazania różnic między konserwatyzmem a liberalizmem „jako takim”, jak mógłby sugerować napis w jednej z części tego dzieła („The basic difference between conservatism and liberalism”), gdyż współcześnie trudno mówić o jednolitej naturze tych nurtów. Obie kategorie są różnie interpretowane i istnieją wiele ich odmian liberalizmu i konserwatyzmu (zob. np. Bartyzel, 2012; Cecil, 1995). Analizy Hayeka pomagają zrozumieć różnice między konserwatyzmem (a dokładniej jego wersjami wpisującymi się w tradycję wolnościową) a klasycznym liberalizmem. Jak trafnie zauważył Jacek Bartyzel, rozbieżności między tymi stanowiskami często ulegają zatarciu, dlatego tak ważne jest to, że Hayek dostarczył kryteriów pozwalających na ich rozróżnienie.

¹⁶ Oczywiście, nie wszyscy dali się przekonać argumentom Hayeka (zob. np. Cliteur, 1990; Pirie, 1987; Regnery, 2001, s. 9).

Bibliografia

- Bartyzel, J. (1984). *Konserwatyzm bez kompromisu. Stronnictwo Zachowawcze i Klub Zachowawczo-Monarchistyczny w latach 1922–1928*. Znak, 350, 72–94.
- Bartyzel, J. (2012). *W gąszczu liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej.
- Block, W. (1996). Hayek's Road to Serfdom. *Journal of Libertarian Studies*, 12 (2), 339–365.
- Boettke, P.J. (2018). *F.A. Hayek. Economics, Political Economy and Social Philosophy*. London: Palgrave Macmillan. DOI:10.1057/978-1-137-41160-0.
- Buchanan, J.M. (2005). *Why I, Too, Am Not a Conservative: The Normative Vision of Classical Liberalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Cecil, A.R. (1995). Liberalism and Conservatism in Their Historical Development. W: L. Taitte (red.), *Moral Values in Liberalism and Conservatism* (s. 27–73). Dallas: The University of Texas.
- Cliteur, P.B. (1990). Why Hayek is a Conservative. *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 76 (4), 467–478.
- Gray, J. (1986). *Liberalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hayek, F.A. (1980). *Individualism and Economic Order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (1991). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*. Chicago–London: The University of Chicago Press–Routledge.
- Hayek, F.A. (2004). *Zgubna pycha rozumu*. Tłum. M. Kuniński, T. Kuniński. Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Hayek, F.A. (2006a). *The Constitution of Liberty*. London–New York: Routledge Classics.
- Hayek, F.A. (2006b). Why I Am Not a Conservative. W: F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (s. 343–355). London–New York: Routledge Classics.
- Hayek, F.A. (2007). *The Road to Serfdom*. London: The University of Chicago Press, Routledge.
- Hayek, F.A. (2012). *Intelektualiści a socjalizm*. Warszawa: Wydawnictwo Prohibita.
- Hayek, F.A. (2013). *Law, Legislation and Liberty*. London–New York: Routledge Classics.

- Heywood, A. (2007). *Political Ideologies: An Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hoppe, H.-H. (1994). F.A. Hayek on Government and Social Evolution: A Critique. *The Review of Austrian Economics*, 7 (1), 67–93.
- Kirk, R. (2008). *The Conservative Mind*. Hawthorne: BN Publishing.
- Kukathas, C. (1987). Conservatism, Liberalism, and Ideology. *Critical Review*, 1 (3), 30–44. DOI: 10.1080/08913818708459493.
- Legutko, R. (1997). Trzy konserwatyzmy. W: R. Legutko, *Etyka absolutna i społeczeństwo otwarte* (s. 108–138). Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Mack, E. (2007). Hayek on Justice and the Order of Actions. W: E. Feser (red.), *The Cambridge Companion to Hayek* (s. 259–286). New York: Cambridge University Press.
- de Maistre, J. (1974). *Considerations on France*. Montreal–London: McGill-Queen's University Press.
- von Mises, L. (2015). *Liberalizm w tradycji klasycznej*. Tłum. S. Czarnik. Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Nisbet, R. (1986). *Conservatism: Dream and Reality*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nisbet, R. (2012). Conservatives and Libertarians: Uneasy Cousins. *The Imaginative Conservative*, 15 lipca. Pobrano z: <https://theimaginativeconservative.org/2012/07conservatives-libertarians-uneasy-cousins-robert-nisbet.html>
- Niskanen, W.A. (2006). Why I, Too, Am Not a Conservative: The Normative Vision of Classical Liberalism. *Cato Journal*, 26 (3), 612–614.
- Pirie, M. (1987). Why F.A. Hayek is a Conservative. W: E. Butler, M. Pirie (red.), *Hayek on the Fabric of Human Society*. Washington: Adam Smith Institute.
- Regnery, H. (2001). [Przedmowa]. W: R. Kirk, *The Conservative Mind: From Burke to Eliot* (s. 1–13). Washington: Regnery Publishing, Inc.
- Scruton, R. (2014). *Co znaczy konserwatyzm*. Tłum. T. Bieroń. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Scruton, R. (2017). *Conservatism: An Invitation to the Great Tradition*. New York: All Points Books.
- Scruton, R. (2019). *How to be a Conservative*. London: Bloomsbury Continuum.
- Scruton, R. (2007). Hayek and Conservatism. W: E. Feser (red.), *The Cambridge Companion to Hayek* (s. 208–231). New York: Cambridge University Press.

- Szlachta, B. (1998). *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*. Kraków, Warszawa: Wydawnictwo Dante Ararat.
- Tosi, J., Warmke, B. (2022). Conservative Critiques. W: B. Ferguson, M. Zwo-linski (red.), *Routledge Companion to Libertarianism* (s. 579–592). London: Routledge. DOI: 10.4324/9780367814243-4.
- Wielomski, A. (2007). *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*. Warszawa: Fijorr Publishing Company.

Nota o autorce

Halina Šimo – doktor nauk humanistycznych w zakresie filozofii, pracownik Instytutu Filozofii na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, adiunkt na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji.

Address for correspondence: Faculty of Arts and Educational Science, Bielska 62, 43-400 Cieszyn.

Cytowanie

Šimo, H. (2025). Friedricha Augusta von Hayeka krytyka konserwatyzmu. *Analiza i Egzystencja*, 69 (5), 117–138. DOI: 10.18276/aie.2025.69-06.